

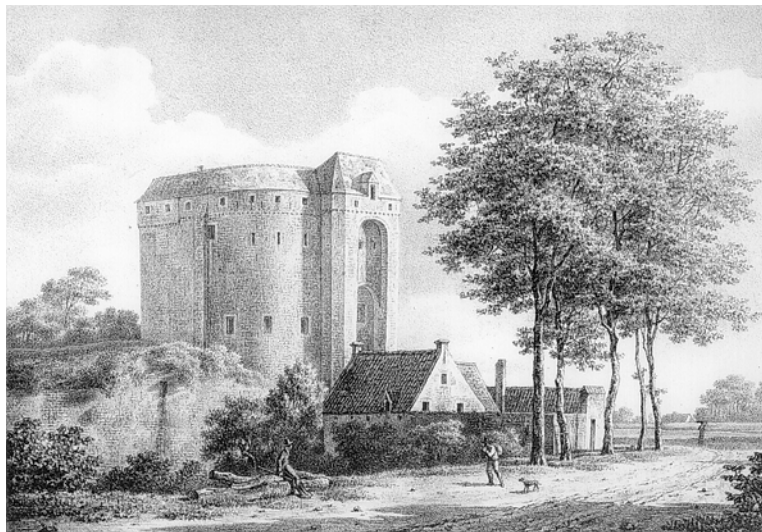
Inventaris van het bouwkundig erfgoed Brussels Hoofdstedelijk Gewest

Geschiedenis van de stedenbouwkundige ontwikkeling van Sint-Gillis

---

Van haar oorsprong tot 1840

De Volmolen aan de Hallepoort op het eind van de 18de eeuw (tekening door P. Vitzthumb © KBR, Prentenkabinet).

Inhoudstafel

Geografische situering.....	2
Haar oorsprong	3
“Obbrussel” vóór Sint-Gillis	3
Het dorp Sint-Gillis	6
Molens vóór de industrialisering.....	8
De versterkingen van Brussel in de Nieuwe Tijden.....	10
De modernisering van het wegennet in de 18 ^{de} eeuw	12
De gemeente Sint-Gillis	14
Bibliografie.....	15

Geschiedenis van de stedenbouwkundige ontwikkeling van Sint-Gillis, van haar oorsprong tot 1840

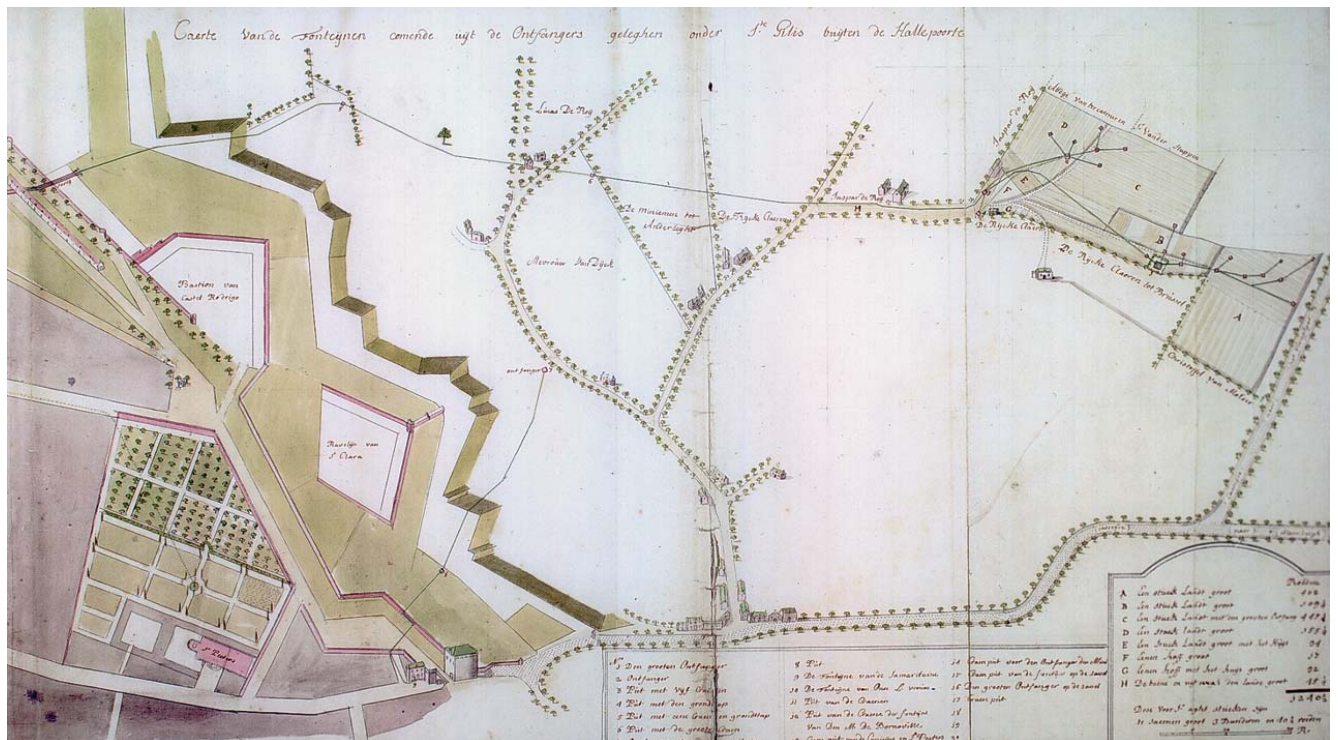
Geografische situering

De gemeente Sint-Gillis ligt in het hart van het Brussels Gewest, tussen Brussel, Elsene, Vorst en Anderlecht, op een terrein van ca 252 hectaren, op de rechterflank van de vallei van de Zenne. Op sommige plaatsen vertoont het terrein een helling van 6 tot 8 % (fig. profiel vallei). De bedding van de Zenne vormt nog steeds de grens met Anderlecht, zelfs nu de rivier sinds een halve eeuw definitief verdwenen is, bij de aanleg van de Noord-Zuidverbinding.

Topografische kaart van Sint-Gillis met aanduiding van de toenmalige loop der waterwegen (tekening C. Ortigosa ©MBHG).

Enkele kleine zijrivieren van de Zenne doorkruisten het terrein dat een hoogteverschil heeft van 20 tot 90 m. De belangrijkste was de Elsbeek met een dubbele oorsprong : aan de Bronstraat, en in de wijk van het Moricharplein en het Pieter Pauluspark. Het is in deze zone dat de stad Brussel terreinen kocht van het klooster van de Rijke Klaren en van het Groot-Begijnhof om het bronwater op te vangen. Via een systeem van kanaaltjes en leidingen werd het water tot binnen de omwalling van de stad geleid (fig. bronnenterrein). Tot in de tweede helft van de 19de eeuw voorzagen deze bronnen de stad van water, meer bepaald voor de fonteinen van de Hallepoort en de Zavel.

Verschillende bronwinningen in Sint-Gillis bestemd voor het drinkwater voor de stad Brussel, uittreksel van de Atlas van de Fonteynen van de 18de eeuw (© SAB, Oude Archieven).

Haar oorsprong¹

“Obbrussel” vóór Sint-Gillis

De heel vroege geschiedenis van Sint-Gillis is slecht gekend omwille van een tekort aan archeologische vondsten. Enkel twee silexfragmenten, gesitueerd in de neolitische periode, werden ontdekt in de 19de eeuw. Niettemin weten we dat, sinds deze periode, in het Brussels Gewest steeds menselijke aanwezigheid was. Heel waarschijnlijk werd ergens tussen de 8ste

¹ Deze tekst van S. Demeter is een synthese van de ontwikkeling van de inname van het terrein van Sint-Gillis vanaf de prehistorie tot aan de 19de eeuw, en is in hoofdzaak gebaseerd op een publicatie die binnenkort verschijnt: DEMETER, S., GUILLAUME, A., MEGANCK, M., et al., *Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel: 13 Sint-Gillis*, Brussel, 2004, waarin de lezer de volledige documentatie en een gedetailleerde bibliografie kan terugvinden.

en de 11de eeuw een gehucht met de naam “Obbrussel” gevormd in het noorden van de parochie Vorst, in het verlengde van de eerste stadskern van Brussel. In de 12de eeuw, strekte het grondgebied van dit gehucht zich grosso modo uit van de Kapellekerk van Brussel, m.a.w. vanaf de stadspoorten van die periode, tot de omgeving van Hoogte 100 in Vorst. Zij nam het terrein in, gelegen tussen de bedding van de Zenne tot aan het plateau, die deze vallei scheidde van de Maalbeekvallei.

In het begin van de 13de eeuw kende het Brussels Gewest een belangrijke economische en demografische groei. Het is binnen deze context dat de hertog van Brabant Hendrik I in 1216, het gehucht Obbrussel de status van zelfstandige parochie verleende en haar toestemming gaf voor de bouw van een eigen parochiekerk. Deze werd gewijd aan Sint-Gillis, de naam die in de 19de eeuw aan haar totaliteit zal gegeven worden. Parallel hieraan, op een niet gekende datum, maar vóór 1222, kreeg het dorp, die een heerlijkheid was van de hertog van Brabant, een eigen schepencollege waardoor de bewoners zekere juridische en economische vrijheden verkregen. Na 1229 kregen de schepenen hun eigen zegel met een voorstelling van de patroonheilige van Obbrussel, Sint-Gillis met de inscriptie Sigilum scabinorum de Obbuxella.

De schepenzegel van Sint-Gillis uit het midden van de 13de eeuw (naar WAUTERS, A., *Histoire des environs de Bruxelles*, 1855, t. III, p. 548).

De uitzonderlijke ontwikkeling van Brussel, in de 13de eeuw, zal leiden tot de administratieve annexatie van het dorp Obbrussel in 1296, zoals voordien gebeurd was met Sint-Joost-ten-Noode, een deel van Elsene en Sint-Jans-Molenbeek. Deze opname van het dorp in de “kuip van Brussel” maakte dat het voortaan onderworpen was aan de jurisdictie van de stedelijke overheid op administratief, politiek en gerechtelijk vlak.

In het midden van de 14de eeuw zal de bouw van de tweede omwalling van de stad Brussel, met de Obbrusselsepoort (de latere Hallepoort), een vijfde van het grondgebied van Obbrussel aan dat van de stad toevoegen. De oprichting van de versterkingsmuur sneed het grondgebied van Sint-Gillis in twee delen die enkel via de Hallepoort met elkaar verbonden waren. De oude wegen die Sint-Gillis rechtstreeks verbond met bepaalde wijken in het zuiden van Brussel, liepen nu dood of verdwenen (fig. Plan Deventer).

Kaart van Brussel en zijn omgeving getekend door J. Van Deventer in de helft van de 16de eeuw (© KBR, Handschriftenkabinet).

Het dorp Sint-Gillis

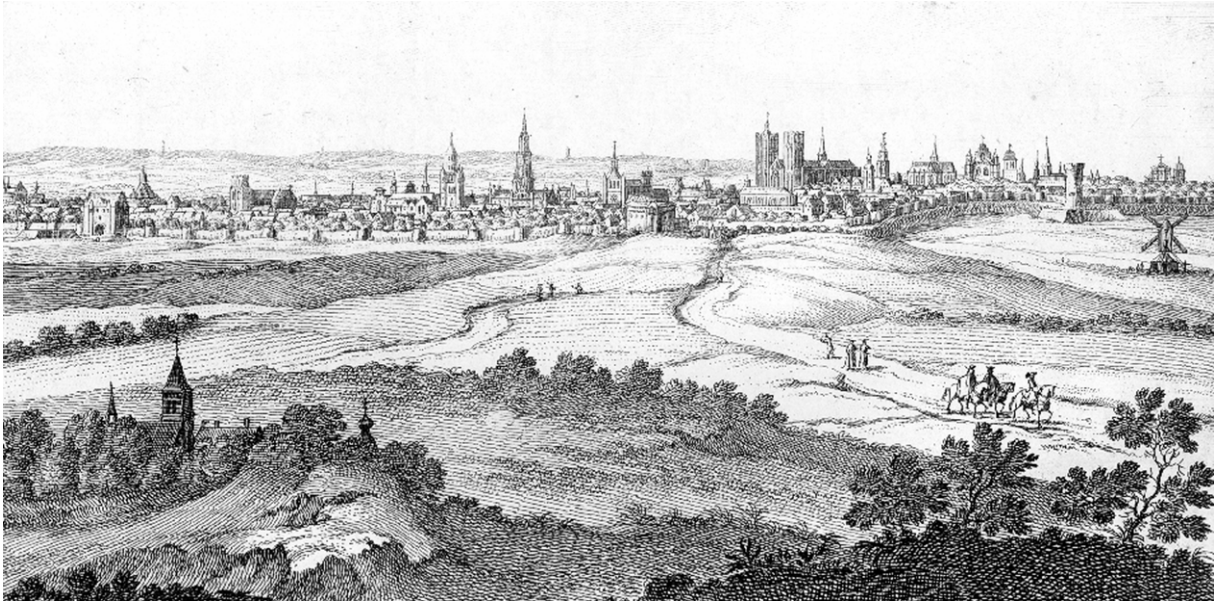
Zicht op het dorp Sint-Gillis ca 1575-1580 volgens H. Collaert (©KBR, *Prentenkabinet*).

De eerste dorpskern ontwikkelde zich rond de kerk in de 13de eeuw. Zij omvatte het kerkhof, de pastorie, een hermitage waar enkele kluizenaars woonden, het *Geesthuis* of “Armentafel”, vroege voorloper van het OCMW, de herberg met uithangbord *Die Swaene* en enkele woningen waarvoor we in documenten soms de namen van de bewoners terugvinden, zoals

de familie Loypin die een pannbakkerij hadden in de buurt van de kerk.

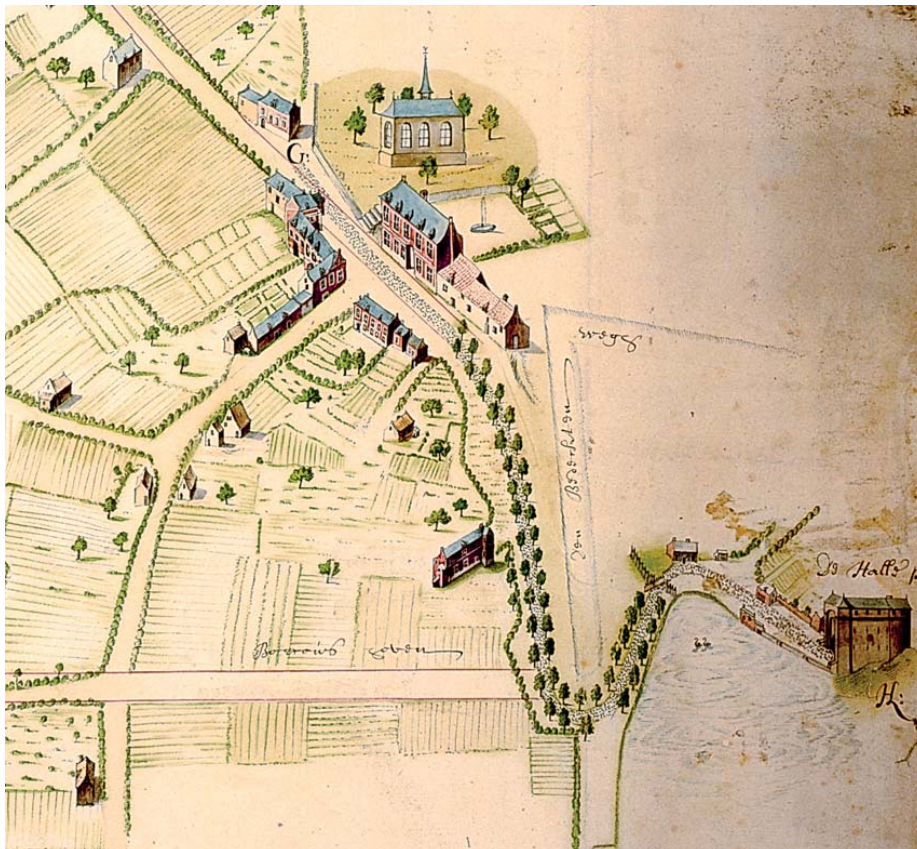
Vanaf de 15de eeuw zal het aantal woningen op het grondgebied van Sint-Gillis toenemen: het huis de Sale van de Brusselse familie van den Heetvelde (ongeveer op de hoek van Vlasfabriekstraat met de Henri Jasparlaan), het landgoed Fontange (op de plaats van het huizenblok gevormd door de Vorstsesteenweg en de Sint-Gilliskerkstraat, de Andennestraat en de Vanderschrickstraat), de boerderij van de familie Swaef (onderaan de Vlogaerstraat, ter hoogte van het Heldenplein), de boerderij Het Lindeken (Emile Féronstraat, tussen de Joseph Claesstraat en het Heldenplein), het Piermans hoff (Baron Bouviersquare) en vooral de kasteelhoeve Bethlehem (op de plaats van school nr. 4, op de Denemarkenstraat en het Bethlehemplein), op een uitgestrekt domein waarvan de oorsprong onbekend is maar die het uitzicht van Sint-Gillis sterk bepaald heeft vanaf de 16de eeuw.

In 1525 telde het dorp slechts 41 huizen. Sint-Gillis had reeds geleden onder de oorlogen met Maximiliaan van Oostenrijk aan het einde van de 15de eeuw en zou opnieuw te lijden hebben onder de godsdienstoorlogen. In 1578 beslist de stad Brussel om de kerk van Sint-Gillis af te breken om te vermijden dat de belegeraars er zich zouden verschansen. Bij het herstel van het Spaans bewind wordt gestart met de bouw van een nieuwe kerk, waarvan het koor gewijd wordt in het begin van de 17de eeuw, maar waarvan de voltooiing op zich laat wachten tot in 1756. In een beschrijving van de parochie van 1712-1717 door de pastoor Nicholas Richart worden de namen van 520 inwoners en 90 huizen opgesomd.

Panoramisch zicht over Brussel ca 1650 door N. Visscher, met op het voorplan de kasteelhoeve Bethlehem (CHDStG).

Tijdens de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijden waren de voornaamste activiteiten in Sint-Gillis de graanteelt en de groenteteelt met in het bijzonder spruitjes (chou de Bruxelles). Hieruit komt de bijnaam van de inwoners van Sint-Gillis voort: Kuulkappers. Er is ook sprake van wijnbouw en van veeteelt op de vochtige weidegronden in de Zennevallei. Tenslotte noteren we de ontginning van enkele grote zandgroeven in het middelste en het hogere deel van het grondgebied.

Centrum van het dorp Sint-Gillis in het begin van de 18de eeuw (© AR, Kaarten en plannen, 171).

Molens vóór de industrialisering

Teksten uit het einde van de 13de eeuw vermelden reeds de aanwezigheid van meerdere molens op het grondgebied van Sint-Gillis. Op de Zenne, op de as met de huidige Denemarkenstraat, ter hoogte van de spoorwegen, stond de *Nieuwmolen*, sinds 1262 voor het eerst vermeld en pas in 1955 afgebroken.

De *Nieuwmolen* (afgebroken in 1955)
begin jaren 1950 (CHDStG).

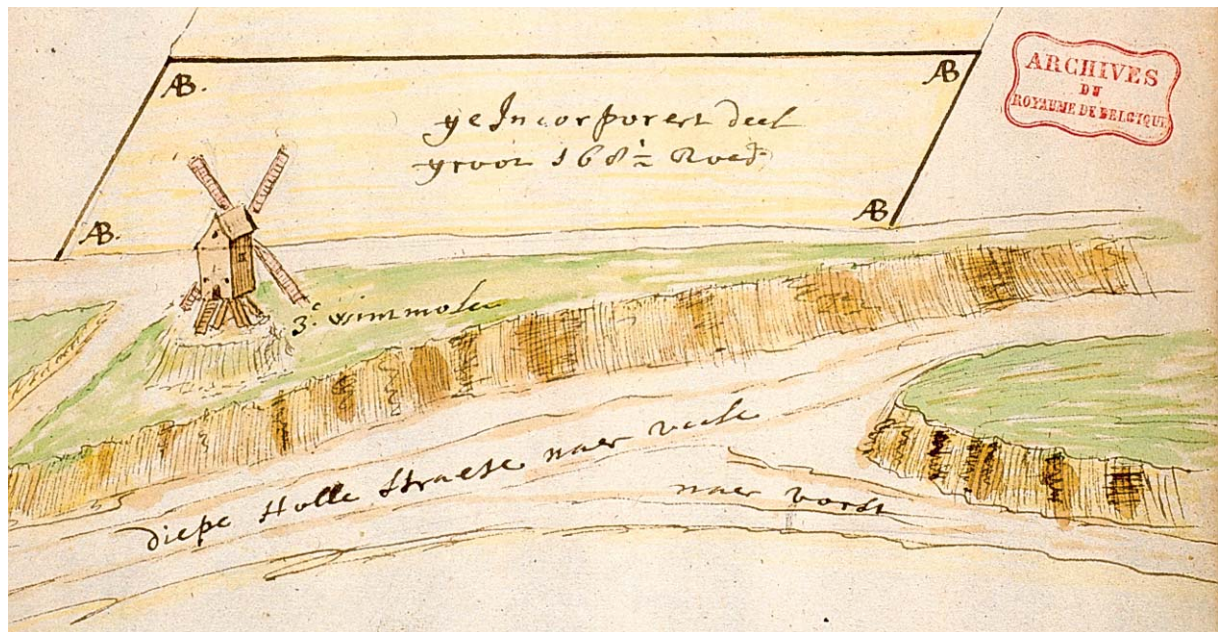

De *Slijpmolen*
en de *Hondnestvijver* ca 1750
(© SAB, *Groot plan*, nr 3).

Op het kruispunt met de huidige Engelandstraat en de Fonsnylaan dreef de Elsbeek de *Slijpmolen* aan, die verdween in de tweede helft van de 19de eeuw. Voor de Hallepoort ligt het recent gerestaureerde complex van brug met dam, waaraan de *Volmolen* lag, ook wel *De Breme* genoemd, en die gestuwd werd door de dam die op zich fungeerde als een versterkingsgracht en die het niveau van het water van de lager gelegen sloten regelde tot aan de *Grote Spuy*. De molen verdween rond 1830 bij de aanleg van de ringlanen. Deze molens hadden elk een verschillende functie: het malen van graan, het verbrijzelen van eikenschors of oliehoudende planten, het vollen van laken, het slijpen en polijsten van gereedschap en wapens.

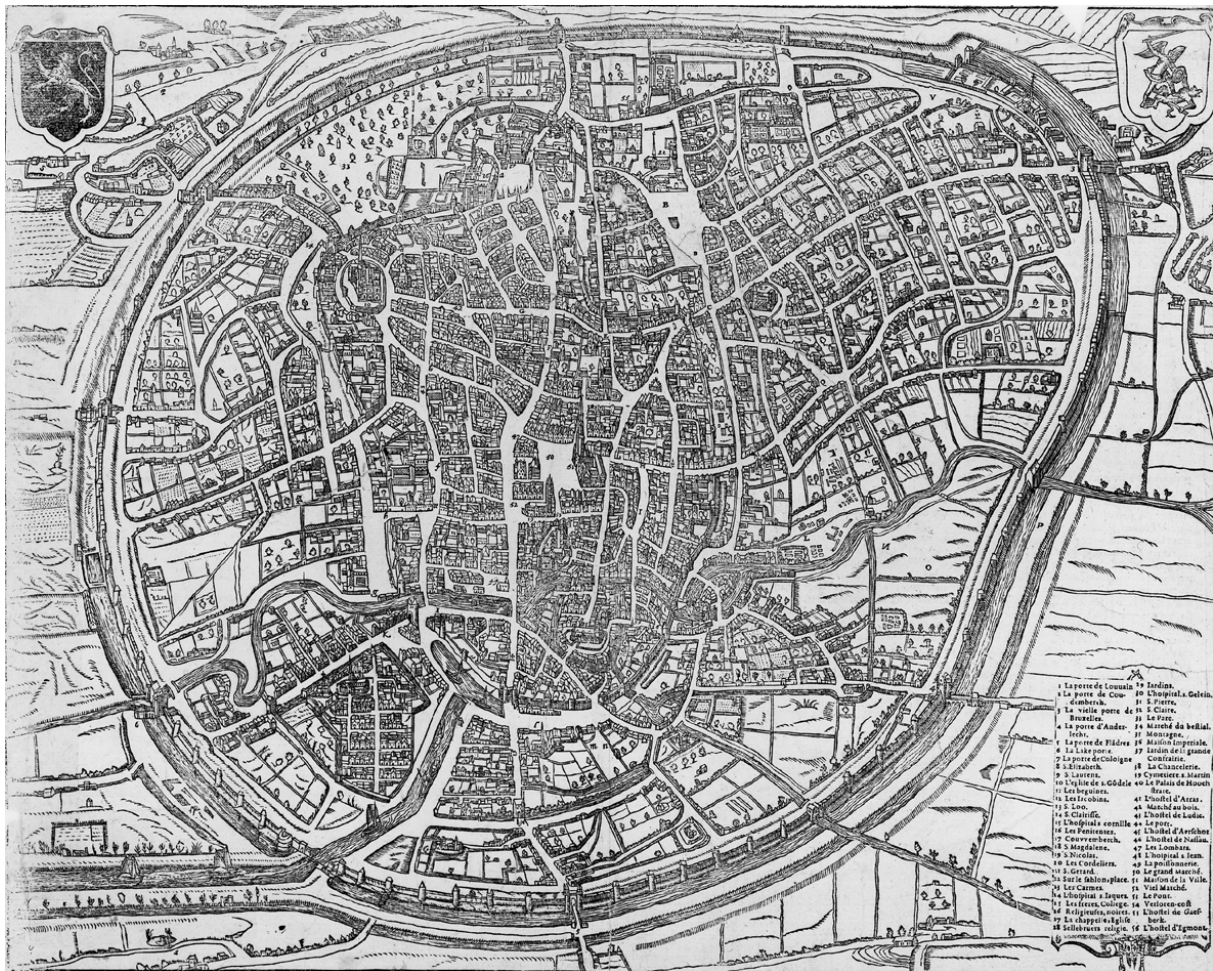
Vanaf het begin van de 16de eeuw kwamen boven in het dorp, in de buurt van de Bareel van Sint-Gillis, verschillende windmolens. Tegen het midden van de 17de eeuw waren er drie molens: één op de hoek van de huidige Munthofstraat met de Waterlooosesteenweg en twee tussen de Alsebergsesteenweg en de Paul Dejaerlaan. Zij werden aangekocht door het centraal bestuur voor het malen van draf (bezinksel van gerst, dat overblijft bij het bierbrouwen en dat verwerkt wordt in veevoeder). Vervolgens werden zij gebruikt voor de vervaardiging van buskruit met als gevolg dat zij ontploften op 25 mei 1667. Ze werden heropgebouwd maar verdwenen reeds enkele jaren nadien, bij de bouw van het Montereyfort. Op het einde van de 19de eeuw droeg de huidige Albaniëstraat nog de naam Windmolenstraat.

Een van de drie windmolens in de buurt van de bareel van Sint-Gillis in 1674 (© AR, Kaarten en plattegronden in handschrift, 1156, plan 7).

De versterkingen van Brussel in de Nieuwe Tijden

De tweede omwalling van Brussel, gebouwd tijdens de tweede helft van de 14de eeuw, werd versterkt aan de kant van Sint-Gillis op het einde van de 16de eeuw. Ten noordoosten van de Hallepoort, op de plaats van het voormalige Rijke Klarenklooster – die verhuisd was naar het centrum van de stad – werden artillerieplatformen geïnstalleerd. Een ravelijn of halve maan werd gebouwd tussen de Hallepoort en de *Grote Spuy*, tegenover de *Hondsnestvijver*, ongeveer op de plaats van het huizenblok tussen de Ruslandstraat, de Merodestraat en de Hallepoortlaan. Aan het begin van de 17de eeuw werden nog twee ravelijnen gebouwd, een in de buurt van de *Grote Spuy*, ter hoogte van het huidige Grondwetplein, en de andere ertegenover, dicht bij de *Wollendrieschtoeren*, ter hoogte van het huidige Louizaplein.

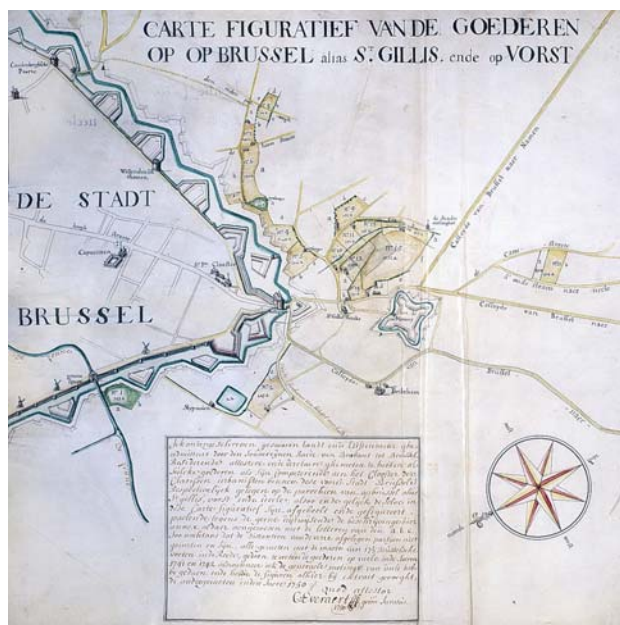

Plan van Brussel vóór de laat 16de eeuwse verstevigingswerken van de omwalling (Belle Forest, 1575 © KBR, Kaarten en plannen).

Vanaf 1672 zal de generaal Don Juan Domingo de Zuniga y Fonseca, graaf van Monterey, markies van Taragon, waarnemend gouverneur-generaal van onze provinciën, zich actief inzetten voor de verbetering van de versterkingen van Brussel, met het oog op een eventuele aanval vanuit het zuiden. Zo wordt een echt front van bastions gebouwd dat zich uitstrekte tussen de Grote Spuy en de Wollendrieschtoren die de bestaande omwalling versterkte met vooruitgeschoven vestingen en de Hallepoort omvatte. Deze werken waren nauwelijks voltooid op het moment van het bombardement van Brussel door de Koninklijke Franse troepen in 1695.

De Hallepoort met haar bastions uit de late 17de eeuw (© AR, *Kaarten en plattegronden in handschrift*, 1155, plan 7).

Het fort van Monterey en de bastions van de Hallepoort, 1750-1752 (© AR, *Kaarten en plattegronden in Handschrift*, 2015).

Tegenover dit front van bastions waarin de Hallepoort was opgenomen, werd tussen 1672 en 1675 het belangrijkste onderdeel van dit bouwprogramma gerealiseerd: een fort, geplaatst op de hoogste delen van Sint-Gillis, wat toeliet om het hele gebied ten zuiden van Brussel te overzien. Hiervoor werd een gebied van 10 hectaren onteigend en enkele woningen ten zuiden van de kerk van Sint-Gillis. Bijkomend werd een gebied van quasi dezelfde omvang, toebehorend aan de abdij van Ter Kameren, onteigend om er een steenbakkerij te bouwen die de twee miljoen bakstenen, nodig voor de bouw van het fort, zou leveren. Het centrum van het fort bevond zich op de plaats van het huidige kruispunt met de Fortstraat en de Versterkingsstraat in Sint-Gillis.

In het kader van de ontmanteling van de versterkingen werden de terreinen en gebouwen in maart 1782 verkocht aan Adrien Streckx en een zekere Van Gysel, met de verplichting tot afbraak en nivellering.

De modernisering van het wegennet in de 18de eeuw

Twee grote wegen vanuit het zuiden van het Brussels Gewest leidden naar de Hallepoort: de weg van de vallei van de Zenne (Oude Herbaene van Halle tot Brussel of Oude Vorstweg, vandaag de E. Féronstraat), die de rechteroever van de rivier volgde langs Drogenbos en Beersel, en de chemin d'Uccle (toekomstige Waterlooosesteenweg) die kwam van de hoogvlakte Hoogte 100 waar verschillende wegen uit Ukkel samenkwamen. De constructie van het Montereyfort vormde een hindernis die het ontstaan van twee nieuwe wegen omheen het fort tot gevolg had: in het westen de huidige Vorstsesteenweg en in het oosten een weg waarvan het tracé licht verschilt met dat van de huidige Waterlooosesteenweg.

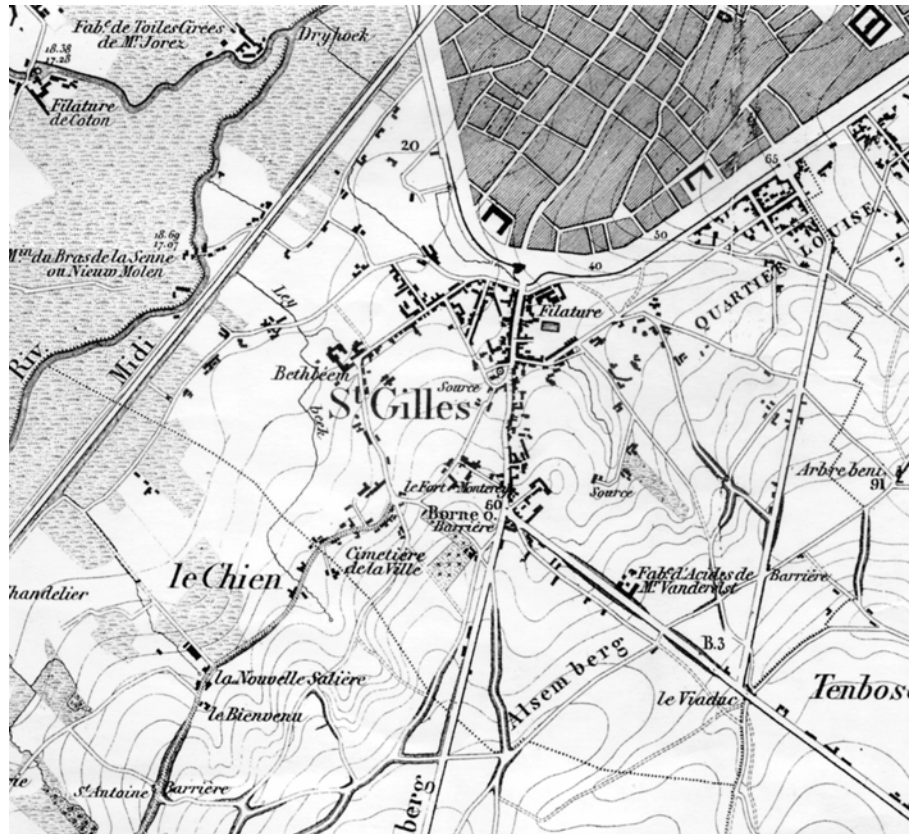
Uittreksel van het *Plan topographique de la ville de Bruxelles et de ses environs* van L.A. Dupuis gepubliceerd in 1777 (© KBR, Kaarten en plannen).

In de 18de eeuw zullen een aantal wegen aangelegd of gemoderniseerd worden die, in het kader voor de verstedelijking van Sint-Gillis een eeuw later, een belangrijke rol zullen spelen. De Vorststeeuweg, aangelegd op het einde van de 17de eeuw omheen het fort, wordt geplaveid tussen 1711 en 1713. De oude weg naar Ukkel-Stalle, waarvan de huidige Garibaldistraat nog ten dele het tracé van volgt, wordt vervangen door de huidige Alsebergsesteenweg, aangelegd tussen 1726-1727. Van 1725 tot 1730 wordt de huidige Waterlooosesteenweg tussen de Bareel van Sint-Gillis en de “Bascule” aangelegd. De nieuwe steenweg liep parallel met een oude weg waarvan de huidige Albaniëstraat nog een deel van het tracé bewaard. Ter hoogte van “Ma Campagne”, overbrugde de nieuwe steenweg een oudere lager gelegen weg. De naam Hoge Bruglaan herinnert nog aan de brug die werd afgebroken in 1870. Op het einde van de 18de eeuw, bij de ontmanteling van de versterkingen en de afbraak van het fort, kon het eerste deel van de Waterlooosesteenweg tussen de Hallepoort en de Bareel rechtgetrokken worden.

18de eeuwse kaart van Sint-Gillis met de belangrijkste gebouwen (© AOCMWB, *Kaarten en plannen*, 341).

Voor het gebruik van deze wegen moest een tol betaald worden, de tolpoort stond ter hoogte van de Bareel voor de twee steenwegen: de Waterlooose en de Alsebergse. De andere tolpoorten stonden respectievelijk aan de “Bascule” en aan de Spijtigen Duvel.

Uittreksel van de Carte topographie et hysométrique de Bruxelles et ses environs van J. Huvenne, gepubliceerd in 1858 (© COCOF).

De gemeente Sint-Gillis

Ten tijde van de Franse Revolutie en de annexatie van onze gewesten, telde het dorp Sint-Gillis ca 900 bewoners. Onder het Franse bewind, op 14 fructidor van het jaar III (31 augustus 1795) wordt de gemeente Sint-Gillis opgericht die samen met enkele andere dorpen de “municipaliteit” van het kanton Ukkel vormen. In deze periode telt Sint-Gillis reeds 2500 inwoners die onder voogdij stonden van een gemeentelijk bestuurder en zijn adjunct. In 1799 wordt Sint-Gillis een zelfstandige gemeente met een burgemeester, een schepencollege en een administratie.

In 1811 wordt het grondgebied van de gemeente definitief vastgelegd door de landmeter van het Département de la Dyle. Dit wordt bekrachtigd in het keizerlijk decreet van 24 januari 1812. Op dat ogenblik wordt ook een eerste algemeen percelenplan, het Plan Primitif (basisplan), opgemaakt.

De bevolking van Sint-Gillis verdubbelt onder het Hollandse bewind (bijna 2000 inwoners in 1830) en in 1850 bereikt het bewonersaantal de 5000. In deze periode telt de gemeente ongeveer 695 huizen. Opeenvolgende cholera-epidemieën decimeerden het aantal inwoners tussen 1832 en 1866.

Bibliografie

- BERNAERTS, A., *Histoire de la paroisse de Saint-Gilles-lez-Bruxelles*, Brussel, 1954.
- BERNIER, F., *Monographie de Saint-Gilles*, Brussel, 1904.
- CUVELIER, J., *Les dénombrements de foyers en Brabant, XIVe – XVIe siècle*, Brussel, 1912 (Commission royale d'Histoire, collection in 4°).
- DANCKAERT, L., *Brussel, vijf eeuwen cartografie*, Lannoo-Mappamundi, Tielt-Knokke, 1989.
- *Vie économique à Saint-Gilles...des origines à demain*, Syndicat d'initiative de Saint-Gilles, 1993.
- DELIGNE, C., *Bruxelles et sa rivière. Genèse d'un territoire urbain (XIXe - XVIIIe siècle)*, Turnhout, 2003 (Studies in European Urban History, 1).
- DEMETER, S., GUILLAUME, A., MEGANCK, M., *et al.*, *Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel. 13. Sint-Gillis*, Brussel, 2004.
- DESPY, A., DESPY, G., *Communes de Belgique. Dictionnaire d'histoire et de géographie administrative. 2 : Wallonie Bruxelles*, Brussel, 1988, pp. 1703-1705.
- DONS, R., ' Un aspect de l'alimentation en eau de la ville de Bruxelles. À propos du " Terrain des sources à Saint-Gilles " , propriété de la Ville de Bruxelles (1661-1902) ', *Cahiers Bruxellois*, XIX, 1974, pp. 14-45.
- DONS, R., ' Le château-ferme de Bethléem ', *Le Folklore brabançon*, 223, 1979, pp. 221-250.
- DONS, R., ' Note au sujet du projet d'établissement d'un Jardin Botanique à Saint-Gilles-Bruxelles en 1789 ', *Le Folklore brabançon*, 227-228, 1980, pp. 310-322.
- DONS, R., ' À propos du fort de Monterey à Obbrussel-Saint-Gilles (Bruxelles) 1672-1782 ', *Le Folklore brabançon*, 245, 1985, pp. 30-91.
- DONS, R., ' Commentaire de la carte toponymique de Saint-Gilles-Bruxelles (1262-circa 1860) ', *Le Folklore brabançon*, 252, 1986, pp. 315-364.
- DONS, R., ' Obbrussel-Saint-Gilles et son réseau de communications. Des origines à 1900 environ ', *Cahiers bruxellois*, XXVIII, 1987, pp. 5-40.
- DONS, R., ' Biens possédés ou exploités par des institutions religieuses ou charitables, à Saint-Gilles-Bruxelles, durant le dernier quart du XVIIIe siècle ', *Le Folklore Brabançon*, 256, 1987, pp. 307-311.
- DONS, R., ' Les limites d'Obbrussel-Saint-Gilles de 1216 à 1811 ', *Le Folklore brabançon*, 261, 1989, pp. 22-48.
- DONS, R., ' Obbrussel-Saint-Gilles. Des origines à 1830. À travers les périodes, les régimes, les institutions ', *Le Folklore brabançon*, 264, 1989, pp. 361-382.

- DONS, R., ' Les voies de communication à Obbrussel-Saint-Gilles jusqu'au début de 1840 ', *Le Folklore brabançon*, 269, 1991, pp. 61-98.
- DONS, R., ' Les voies de communication à Obbrussel-Saint-Gilles jusqu'au début de 1840 (2e partie) ', *Le Folklore brabançon*, 272, 1991, pp. 328-356.
- D'OSTA, J., *Dictionnaire historique des faubourgs de Bruxelles*, Brussel, 1989, pp. 186-207.
- *Fortifications. Bruxelles, l'émergence de la ville contemporaine*, Brussel, 2002.
- JUVYNS, M.-J., *Le couvent des Riches-Clares à Bruxelles (1343-1585)*, Mechelen, 1967.
- KEMPENEERS, J., *Histoire d'Obbrussel-Saint-Gilles*, Brussel, 1962.
- LAURENT, R., *De goederen van de abdij van ter Kameren in Brabant : kaartboek 1716-1720*, Gemeentekrediet van België, Brussel, 1996 (Cartografische en iconografische bronnen voor de geschiedenis van het landschap in België).
- LELARGE, A., *Bruxelles, l'émergence de la ville contemporaine. La démolition du rempart et des fortifications aux XVIIIe et XIXe siècles*, Brussel, 2001.
- MARTENS, M., *Le censier ducal pour l'ammanie de Bruxelles de 1321*, Brussel, 1958 (Commission royale d'Histoire, coll. in 8°).
- MARTENS, M., ' Introduction à l'étude des moulins à eau de Bruxelles ', *Le Folklore Brabançon*, 149, 1961.
- SMOLAR-MEYNART, A., STENGERS, J., *Het Gewest Brussel: van de oude dorpen tot de stad van nu*, Gemeentekrediet van België, Brussel, 1989, pp. 20-35 (Historische uitgaven, 16).
- VAN NIMMEN, M., ' Aperçu de l'alimentation de Bruxelles en eau potable aux XVIIe et XVIIIe siècles ', *Cahiers bruxellois*, XXIII, 1978, pp. 35-47.
- VERNIERS, L., *Histoire de Forest-lez-Bruxelles*, Brussel, 1949.
- VLEESCHOUWER-VAN MELKEBEKE, M., TEN RAA, C., *Tienden, thiendheren en pastoors te Sint-Gilles-Obbrussel van de dertiende tot de achttiende eeuw*, Gent, 1979 (Studia Historica Gandensia, 234).
- WAUTERS, A., *Histoire des environs de Bruxelles ou description historique des localités qui formaient autrefois l'ammanie de cette ville* [1855], t. 10a, Brussel, 1973, pp. 8-53.